

GEORGIOS BAKALAKIS și AGNI SAKELLARIOU, *Paradimi*, 85 p., 73 + XLV planșe și 16 anexe; ed. Ph. von Zabern, Mainz, 1981.

În acest al doilea volum monografic publicat de Comisia internațională interacademică pentru preistoria Balcanilor, de pe lângă Academia de Științe de la Heidelberg, sub conducerea regretatului Vladimir Milojević — și cu sprijinul financiar al însăși editurii sus amintite — sunt relateate în primul rând rezultatele unui sondaj întreprins în anul 1965 în așezarea mai demult cunoscută de la Paradimi (în Tracia grecească), la care se adaugă un amplu catalog al descoperirilor de la Paradimi aflate în Muzeul de la Salonic, inclusiv al celor foarte numeroase descoperite prin sondajul din 1929–1930 a doi cercetători decedați — Stipón Kyriakidis și Eustratios Pelekidis — de la care nu rămăseseră însă și indicații stratigrafice.

Deoarece, după cite știm, această lucrare lipsește din bibliotecile noastre, vom stăruia mai mult asupra ei, cu atât mai mult cu cât unele dintre descoperiri au legături și cu țara noastră.

Cartea este dedicată celor doi cercetători care au întreprins primele sondaje, precum și regretaților profesori Vl. Milojević și D. Theocharis, dintre care al doilea săpase și el la Paradimi și publicase câteva piese ceramice descoperite aici, discutându-le pe scurt în monumentală sa lucrare *Neolithic Greece*; în același timp studiasă împreună cu G. Bakalakis schițele sale stratigrafice, ajutându-l astfel la întocmirea definitivă a stratigrafiei, așa cum este prezentată în anexa 3 a volumului.

În prefață se vorbește de trei părți ale lucrării — dar în fapt este vorba de cinci capitole: Cap. I tratează despre așezarea de la Paradimi și descrie secțiunea stratigrafică din 1965. Cap. II este de fapt un rezumat de două pagini al stratigrafiei (și de fapt ar fi putut constitui simple concluzii ale Cap. I); Cap. III (datorat numai primului dintre cei doi autori ai cărții) este dedicat studiilor ceramicii descoperite la Paradimi, în timp ce cap. IV, cuprinzând numai două pagini, tratează despre un mic sondaj de $5 \times 1,7$ m în altă zonă a așezării, în care s-au găsit, în stratul superior, resturi din Bronzul timpuriu. În sfârșit, cap. V, redactat de Agni Sakellariou, înainte de plecarea ei din Grecia și completat de G.B., cuprinde catalogul detaliat al tuturor materialelor descoperite la Paradimi aflate în Muzeul din Salonic. Aceste capitole sînt precedate de o prefață și de o bibliografie destul de amplă.

Așezarea Paradimi este o mare movilă (*Tumba*, de fapt un adevărat tell), avînd în punctul ei cel mai înalt 6 m deasupra terenului înconjurător și o formă prelungă, cu o suprafață de aproape 2 ha. Sondajul autorilor a fost întreprins în punctul cel mai înalt al așezării ca o completare a sondajului predecesorilor, dar a avut numai 7×1 m (pe alocuri lățit de 1,70 m), ceea ce ni se pare extrem de puțin față de întinderea așezării; de aceea, chiar dacă stratigrafia a putut fi bine precizată, nu s-au putut dezveli nici locuințe, nici alte complexe mai întinse.

În sondajul lor, ei au identificat 17 niveluri diferite de depuneri, încadrate în patru faze de evoluție culturală: Paradimi I, II, III și IV (numerotate de jos în sus, deci de la cel mai vechi la cel mai nou, în timp ce cele 17 niveluri sînt numerotate de sus în jos, în ordinea dezvelirii lor). Stratul de pămînt viu (nivelul 18), se situează sub 4,35 m, săpătura oprindu-se la 4,75 m adîncime. Este deci clar că așezarea este un tell format din depunerile succesive ale așezării, pe un

mic platou situat la mai puțin de 2 m deasupra terenului înconjurător.

În stratul I s-au găsit gropi, și de aceea autorul îl numește „Orizontul Bothroi”. Baza stratului II este o depunere nisipoasă, iar straturile (fazele) III și IV au la bază cite o podină de lut. În nivelurile superioare s-au găsit și fragmente ceramice hellenistice și din Bronzul timpuriu.

Descrierea stratigrafică (p. 14 și urm.) începe cu stratul superior (IV), care conține și fragmente de pereți de lut ars (= chirpici), avînd o podină de 4–5 cm grosime. S-au descoperit și gropi de stilpi de lemn. În afară de ceramica comună cu aceea din celelalte straturi, numai în acest ultim strat „neolitic” (de fapt eneolitic) se găsește și ceramică decorată cu grafit, alături de multe scoici și oase de bovine, ovi-caprine și porcine.

Stratul III e împărțit în trei (III c, b, a) și conține multă ceramică tipică pentru straturile I–II–III (asupra căreia vom reveni), alături de puține unelte de silex și de piatră șlefuită. În nivelul 6 (III c) se afla multă cenușă și cărbune de lemn, precum și diferite resturi ceramice tipice, ceea ce — după părerea noastră — indică un nivel de locuire, chiar dacă acesta este lipsit de o podină specifică. Sub nivelul 8 (III a), pe lângă multă cenușă, se află un strat gros de 3–5 cm de nisip, considerat ca adus probabil de ploie — dar nu vedem de unde și cum puteau aduce ploile atîta nisip la un nivel situat la cca 3 m deasupra terenului înconjurător. În podina de lut a acestui strat, groasă de cca 6 cm, s-a găsit o gaură de stilp, iar pe podină mai multe cioburi.

Sub podina de lut a stratului II b (nivelul 10) se află un strat gros de 40 cm, cu multă cenușă (nivelurile 11–12). Mai jos (nivelul 13), un strat gros de 60 cm conține multă ceramică și are la bază la rîndul lui un strat de nisip (nivelul 14). Baza stratului I se află la 4,35 m adîncime și e formată dintr-o podină foarte tare, de lut, dar fără cioburi sau resturi de cenușă. O groapă săpată în podină, de formă eliptică neregulată ($1,15 \times 0,64$ m), cu pereții lutuți, groși de cca 2 cm, avea pe fund cioburi, care nu se deosebesc de celea din straturile superioare și sînt considerate caracteristice pentru stratul inferior.

Prin urmare, din punct de vedere stratigrafic, Paradimi I începe cu nivelul solului natural (Orizontul Bothroi, nivelul 17), la 4,35 m adîncime; stratul II începe cu nivelul tare nr. 14 (la cca 3,60 m), stratul III începe cu a doua podină de lut (nivelul 10), la cca 2,40 m, iar stratul IV cu prima podină de lut (nivelul 5), la adîncimea relativă de 1,50 m.

Se insistă asupra faptului că straturile I–IV sînt omogene din punct de vedere cultural, formele principale ale ceramicii fiind aceleași: străchini puțin adînci cu 4 picioare înalte, vase bitronconice cu muchie mediană pronunțată (deci carenate) și torți cu buton sau în „formă de coarne”. Speciile caracteristice sînt cele negru-lustruite și roșatic-gălbui-brun „black topped”, apoi specia numită de autor „Impresso” — deși în fapt este vorba de ceramică cu brîuri alveolare — și, în sfârșit, ceramica grosolană. Mai rare sînt vasele pictate, denumite „diminoide”, în timp ce — se repetă — pictura cu grafit apare numai în faza cea mai nouă (nivelul 5). Această specie ar reprezenta în nordul Greciei și în alte zone ale Balcanilor faza cea mai tîrzie a neoliticului, respectiv eneoliticului sau chalcoliticului.

Ceramica incizată și aceea monocromă este în strinsă legătură cu aceea de la Thermi, Troia și alte așezări tracice și microasiatice.

Neexistând date C 14 (și ne întrebăm de ce lipsesc, deși s-au găsit multe resturi de cărbune de lemn), nu se încearcă o datare precisă, dar se afirmă că nivelurile de distrugeri care despart fiecare strat (fază) nu indică o cezură culturală și cu atât mai puțin o schimbare a culturii.

După aceste considerații generale, autorul studiază mai detaliat ceramica de la Paradimi, urmînd în linii generale clasificările și grupele stabilite de D. French în articolul său din „Anatolian Studies”¹. Capitolul III este astfel dedicat atît ceramicii, cît și studierii în ansamblu a culturii și a problemelor legăturilor cu alte culturi.

Lucrată din lut bine frământat, ceramica de la Paradimi conține mica, fiind de obicei bine arsă; mai rar ea are un înveliș lustruit. De obicei este de culoare brună și cenușie închisă pînă la negru, dar interiorul și exteriorul au nuanțe diferite. În specia monocromă predomină grupa negru-lustruită, avînd adesea pereții crestați (*geriefelt*). A doua grupă este aceea „black-topped” cu dungă neagră la buză și mai rar cu dungă roșie („red-black-topped”) și chiar galbenă-brună („brown-black topped”).

Inventarul formelor cuprinde vase conice și dublu-conice (de fapt bitronconice), cu creastă mediană, castroane mici cu torți abia schițate sau cu vrful în buton, străchini cu coarne pe torți, străchini mari fără picioare, apoi căni cu torți-buton și gît cilindric înalt, precum și vase mari cu muchie centrală cu două sau patru torți. O formă deosebită care apare în toate cele patru faze este strachina plată cu patru picioare înalte, probabil folosită pentru cult.

Trecînd la discutarea opiniilor exprimate anterior de alți autori, se arată că ceramica de la Paradimi a fost studiată, cu puține excepții, de D. French², iar unele exemplare au fost ilustrate de Schachermeyer și Zervos.

Grupa I a lui French (ceramica pictată cu grafit) se găsește numai în nivelurile 4 și 5 — respectiv Paradimi IV, iar Vajsova — fără să cunoască direct această specie de la Paradimi și nici pe aceea de la Struma, spune autorul — a atribuit-o culturii Marița, care nu-și găsește paralele la Paradimi pentru ceramica ei incizată și impresso. Totuși se recunoaște că în săpăturile anterioare (mult mai ample, dealtfel) Kyriakides și Pelekides au găsit unele cioburi (a căror situație stratigrafică nu este cunoscută), foarte apropiate de speciile impresso și incizată de la Marița. Dar autorul le consideră „o variantă a ceramicii de la Dikili Tash, de care se leagă vizibil” și arată că și în alte localități din Tracia grecească s-a găsit ceramică cu grafit — unele similare celei de la Dikili Tash și altele cele ale culturii Gumelnița — așa încît ceramica cu grafit de la Paradimi ar reprezenta o variantă dezvoltată aici și nu și-ar găsi asemănări în altă parte. Părerea aceasta este evident surprinzătoare, deoarece nu încapă nici o îndoielă, pe de o parte, că ceramica cu grafit de la Paradimi nu poate fi o creație locală, iar, pe de altă parte, că ea aparține marelui grup est-tracic cu ceramică cu grafit al culturilor Marița și Gumelnița, care s-a întins pînă la Marea Egee. Cu alt prilej am arătat dealtfel că materialele de la Dikili Tash se leagă mai degrabă de cultura Marița decît de Gumelnița, dar evident acest lucru nu împiedică asupra concluziei de ordin general, și anume că ceramica cu grafit din Tracia egeică constituie dovada răspîndirii complexului Marița-Gumelnița pînă la țărmurile Egeei.

După ce discută și celelalte grupe stabilite de French pentru ceramica de la Paradimi, autorul împărtășește părerea cercetătorului englez potrivit căreia între chalcoliticul de la Paradimi și începutul Bronzului timpuriu de torți telili trebuie să existe un hiatus, ceea ce constituie, dealtfel, o concluzie logică, ținînd seama de faptul că Bronzul timpuriu de aici, de origine anatoliană, nu s-a putut dezvolta din chalcoliticul local traco-geic.

Revenind din nou asupra problemelor formelor, autorul ce de părere că legăturile făcute în general de French cu Karanovo sînt juste, dar străchinile plate cu picioare înalte de la Paradimi sînt superioare celor din Karanovo III. Mai mult decît atît, el crede că picioarele înalte și ușor arcuite ale acestor străchini cu picior amintesc de mai vechile vase zoomorfe tesaliene, cu trei picioare — afirmație ce ni se pare neconvincătoare, forma acelor fiind total deosebită. În ceea ce privește torțile „cu coarne” din Macedonia și Tracia, autorul arată că asemenea torți apar în cîteva așezări din Egea (Samos și Chios), precum și la Phaestos, în Macedonia și în Tesalia, iar recent s-au găsit la Saliagos și Photolivos I, așa încît nu ar fi nevoie să se caute originea acestui tip de torți în Tracia bulgară³. Cu acest prilej el respinge obiecția lui G. Georgiev — care nu admite legăturile dintre torțile similare de la Karanovo și cele microasiatice, pe motiv că primele sînt neolitice (Veselinovo-Karanovo III), iar celelalte datează din Bronzul timpuriu⁴. Autorul afirmă că legăturile dintre ceramica insulelor egeice de lîngă coasta Asiei Mici și ceramica din această ultimă zonă sînt sigure — dovadă între altele faptul că vasele bitronconice cu muchie mediană pronunțată de la Paradimi indică precursori metalici, care trebuie căuțați în zona Bronzului anatolian ce ar precede neoliticul tracic. E cu totul surprinzător însă, după părerea noastră, faptul că autorul consideră acele vase ca avînd o origine metalică — pe care nu o poate deosebi, dealtfel, cu nici un exemplar tipic — părere tot așa de neverosimilă ca aceea susținută multă vreme de unii cercetători, potrivit căreia lustrul negru-cenușiu al ceramicii culturii neolitice Vinča ar fi rezultatul influenței și imitării vaselor metalice anatolice (care dealtfel nici nu prea existau în mileniul V, cînd începe cultura Vinča I). Iar faptul că Bronzul timpuriu anatolian ar fi anterior neoliticului — chiar evoluat — din Balcani este contrazis de toate realitățile stratigrafice și de datele C 14 pentru Europa.

Dealtfel autorul respinge și legătura de dependență a complexului egeo-tracic reprezentat de Paradimi, de complexul Karanovo III-Veselinovo — concluzie formulată de Georgiev — și nu admite nici părerea lui M. Garašanin și Dehn⁵ că e vorba de două grupe diferite, de o parte Paradimi și de cealaltă Karanovo III-Veselinovo, deoarece toate materialele discutate se întîlesc la Paradimi. În același timp, nu admite nici punctul de vedere al lui French și Theodoridis, care au vorbit de influențe sau „importuri” Karanovo, căci în felul acesta nu se poate explica marea număr de așezări de tipul Paradimi în Tracia egeică. Ultima obiecție ni se pare întemeiată.

În continuarea polemicii sale cu Georgiev, autorul se întreabă dacă, în complexul cultural balkano-danubiano-microasiatic despre care vorbește cercetătorul bulgar, elementele microasiatice n-au ajuns la Karanovo II — III prin Tracia egeică, deoarece o direcție inversă pare puțin probabilă, mai ales că Georgiev a admis că „provincia bulgară” a fost o „mlădiță” a lumii egeice, dezvoltarea ei petrecîndu-se sincron cu aceea din zonele sudice ale Peninsulei Balcanice — Macedonia, nordul Greciei și Grecia.

¹ D. French, *Anatolian Studies*, 11, 1961, p. 11 și urm.

² *Ibidem*.

³ Dealtfel, torți de forme foarte apropiate se întîlesc și în cultura Vinča. Cf. de ex. Vl. Dumitrescu, *The Neolithic Settlement at Rast* (BAR, International Series 72, Oxford, 1980), pl. XLII.

⁴ G. I. Georgiev, în *Actes du Ier Congrès intern. des études balkaniques et sud-est européennes*, II, Sofia, 1966, I, p. 209 și urm.

⁵ M. Garašanin — și W. Dehn, *JahrbuchRGZM*, 10, 1967, p. 1 și urm.

După o cercetare în muzeele din Bulgaria, autorul a constatat că între Paradimi și Karanovo III, pe lângă multe asemănări, există și multe deosebiri, ceea ce pare să contrazică părerea cercetătorilor care consideră cultura Paradimi o „variantă” a grupei Karanovo III, cum socoteau — între alții — și M. Garašanin și I. Nestor⁶. Pe de altă parte, autorul arată că între cupele cilindrice cu piciorul scund din Karanovo II⁷ și străchinile aproape plate cu picioare înalte din Karanovo III-Veselinovo nu poate fi nici o legătură, ultimele nederivind din primele, cum susține Georgiev, afirmație ce ni se pare și nouă îndreptățită, fiind vorba de două forme de vase cu totul deosebite: de o parte o străchină plată aproape ca o farfurie (Karanovo III) și de alta cupe cilindrice (Karanovo II) cu un scurt picior cilindric creștat vertical. Nici torțile vaselor din Karanovo II, invocate de Georgiev în sprijinul ipotezei sale, nu pot fi socotite ca precursori ale torților cu buton din Karanovo II I. După autor, aceste torți cu buton din Karanovo III ar avea un caracter „provincial” față de acelea de la Paradimi și din celelalte așezări din Grecia, ultimele imitând — potrivit ipotezei formulate de Schachermeyr și de Hauptman — torțile unor vase metalice, înlocuind ca vasele bitronconice, dar — așa cum am mai spus, această ultimă interpretare nu ni se pare plauzibilă.

Revenind la succesiunea stratigrafico-culturală de la Karanovo, autorul nu crede că se poate admite o continuitate stratigrafico-culturală între Karanovo II și III, căci ceramica din stratul Karanovo III nu se leagă tipologic de aceea din stratul Karanovo II. Iar dacă primiv tabelul formelor, prezentată de Georgiev ca anexă la studiul său publicat la Praga⁸, nu se poate să nu-i dăm dreptate lui G. Bakalakis: într-adevăr, în stratul Karanovo II nu se găsesc nici străchini cu patru picioare înalte, nici căni cu torți cilindrice terminate în butoni discoidali, iar ornamentarea ceramicii este și ea diferită. Combătându-l pe G. Georgiev, G. Bakalakis cade și el însă într-o greșală similară, considerând Karanovo III-Veselinovo ca având un caracter provincial față de Paradimi I, în timp ce Georgiev vedea lucrurile exact invers!

În fond, după părerea noastră, este vorba de variante regionale firești, dealtfel foarte puțin deosebite —, iar prezența așezărilor din Egeea amintite mai sus pare un argument în favoarea unei origini sudice, mai degrabă decît a uneia din Tracia bulgară a acestei culturi. Aceasta este și părerea lui A. Furnes⁹, care — arătînd legăturile dintre neoliticul grecesc și cel din Bulgaria sudică — spune că cultura din Balcani trebuie considerată mai degrabă derivată din zona nord-egiceă, decît „strămoșul” acesteia din urmă, ceea ce corespunde și punctului de vedere al autorului, cu care sintem de acord. Este adevărat însă că C. Renfrew¹⁰ susține că „neoliticul tîrziu și chalcoliticul din sud-estul Europei s-a dezvoltat esențial independent de influența orientală sau egeeană, pe bazele economiei proprii ale Peninsulei Balcanice”. Dacă acest lucru este valabil numai într-o anumită măsură pentru unele culturi ale neoliticului dezvoltat din Peninsula Balcanică, el nu ni se pare acceptabil pentru însăși originea neoliticului timpuriu din Grecia (care — după cum se știe, începe cu neoliticul preceramic și stă cu siguranță la baza dezvoltării ulterioare a neoliticului timpuriu din zona centrală a Balcanilor și apoi de la nordul Dunării; originea acestuia trebuie căutată cu siguranță în Asia Anterioară, unde — și din punct de vedere cronologic — trecerea la agricultura primitivă și la domesticirea și creșterea animalelor domestice este anterioară fenomenului similar din sudul Peninsulei Balcanice. Dealtfel,

astăzi toți specialiștii avizați au respins fără ezitare existența unui centru de domesticire a ovi-caprinelor în Europa de sud-est, tocmai pentru că aceste animale n-au trăit în stare sălbatică decît în Asia, de unde au fost aduse domesticite gata în Europa. Iar în ceea ce privește cerealele de bază, chiar dacă palinologia a putut detecta existența unor anumite specii cerealiere în stare sălbatică și în sud-estul Europei, și chiar mai departe, spre centrul continentului nostru, lipsește orice dovadă că domesticirea și cultivarea acestor cereale a avut loc în chip spontan în aceste regiuni, tocmai pentru că culturile neoliticului respectiv s-au format pe baza aportului etno-cultural al Asiei Anterioare. Nu e vorba aici de concepția *ex oriente lux*, ci de concluzia pe care o impun datele esențiale cunoscute, fără ca aceasta să însemne însă că tot neoliticul sud-est european, cu o durată de peste trei milenii, este dependent exclusiv de evoluția culturilor din Asia Anterioară. Și poate este locul să spunem aici, în treacăt, că, pe cit de nefirească este o concepție exclusivistă *ex oriente lux*, pe atît este de neconcludentă și concepția mai recentă, pe care am putea-o numi *ex Europa lux*. Nu vedem cum s-ar fi format și dezvoltat independent neoliticul timpuriu din sudul Peninsulei Balcanice — respectiv din Grecia — din puțin semnificativul epipaleolitic al acestei regiuni, cînd în Asia Anterioară vecină începuturile neoliticului timpuriu sînt cu două milenii mai vechi, iar cel puțin unele dintre animalele domestice (care constituie una din caracteristicile neoliticului) n-au trăit în stare sălbatică în Europa și deci au fost aduse din Asia Anterioară. Tot astfel, orice cercetător fără idei preconcepute nu se poate împiedica să nu recunoască că neoliticul din centrul Balcanilor și de la Dunărea mijlocie și de jos se datorește pătrunderii dinspre sud a unor grupuri de populații neolitice venite dinspre sud; încercarea unui cercetător român de a explica nașterea culturii Starčevo de la Dunăre din cultura epipaleolitică Schela Cladovei din zona Porților de Fier și a Cazanelor este contrazisă între altele și de însuși faptul că cultura Starčevo — considerată pînă de curînd ca cea mai veche cultură neolitică din această zonă, s-a dovedit că a fost precedată și la nord de Dunăre de grupa culturală Gura Baciului-Circea, a cărei origine sudică-tesalică este indiscutabilă. N-ar trebui uitat nici faptul că însăși varianta Körös a culturii Starčevo-Criș a fost socotită, pe drept cuvînt, de colega Ida Bognár-Kutzián, rezultatul aporturilor sudice¹¹, iar destui cercetători socoiesc că însăși nașterea culturii liniare din centrul Europei nu poate fi atribuită numai unei evoluții locale a populației epipaleolitice, dacă nu se adaugă — la contribuția acesteia (indiscutabilă, de exemplu, în special în domeniul uneltelor microlitice) — o puternică influență a culturilor neolitice venite mai devreme din sud și sud-est.

În altă ordine de idei, se amintește că M. Garašanin a afirmat că legătura genetică dintre Karanovo III-Veselinovo și Vinča este neîndoiebnică, trebuînd să se admită anterioritatea culturii Veselinovo, ceea ce nu contrazice însă originea anatoliană a întregului complex. Descoperirile ultime de la Paradimi-Komotini ar indica probabil o fază Prote-Veselinovo, ceea ce — fără ca autorul să mai insiste de data aceasta — vine în sprijinul afirmației sale asupra direcției sud-nord în care s-a desfășurat legătura Paradimi-Veselinovo. Reluînd apoi discutarea punctelor de vedere ale lui G. Georgiev, reamintește că acesta susține că originea complexului cultural Karanovo I-Kremikovci ar fi „balcano-danubiană” în esența ei (în paranteză fie spus, nu vedem în ce fel zona danubiană ar putea sta la originea acestui complex!), chiar dacă nuse

lung în Karanovo.

⁹ A. Furnes, PPS, 22, 1956, p. 173 și urm.

¹⁰ C. Renfrew, *Sitagroi*, 1970, p. 295 și urm. și PPS, 35, 1969, p. 38 și urm.

¹¹ I. Bognár-Kutzián, *ArchAustr.*, 40, 1966, p. 249 și urm.

⁶ M. Garašanin și I. Nestor, în *Actes...*, Sofia, 1966, II, p. 20 și urm.

⁷ Vezi planșa la studiul lui G. I. Georgiev, *Kulturgruppen der Jungsteinzeit und der Kupferzeit in der Ebene der Thrazien* în vol. *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Praha, 1961, p. 45—100.

⁸ *Ibidem*, Beilage B, *Übersichtstabelle der Kulturentwick-*

pot nega unele influențe micro-asiatice. Dar aceste influențe, repetă autorul cap. III, n-au putut ajunge în Bulgaria decât prin Tracia egeică și nu invers, așa încît Karanovo III n-a putut sta la originea ceramicii de la Paradimi, idee respinsă dealtfel și de Vl. Milojević și de D. Theoharis. Cultura Karanovo III ar avea deci „un caracter progresist”, dar provincial față de aceea din stratul Paradimi I. Dealtfel influența egeică a fost admisă și de V. Mikov¹².

Înceind această discuție, autorul arată că Paradimi se înruadește direct cu așezările din Tracia egeică și din Estul Macedoniei, înrădăcinate care se referă la aproape toate formele ceramice. Poziția acestor așezări din Tracia, ca și formele ceramice, care, afirmă categoric din nou autorul, ar avea un caracter puternic metalic și corespund aceluia de la Paradimi, indică clar că conceptul de „complex balcano-anatolian” trebuie înlocuit mult mai potrivit cu acela de „complex egeotracic”, iar prin cercetarea viitoare a Traciei turcești multe elemente, care deocamdată ne lipsesc sau nu sînt clare, vor putea fi lămurite și precizate.

În scurtul cap. IV se amintesc rezultatele sondajului suplimentar de 5 × 1,70 m, care a dovedit din nou că deasupra ultimului strat neolitic (respectiv eneolitic) se găsește pînă la o anumită adîncime piese ceramice datînd din Bronzul timpuriu; cea mai interesantă piesă este o strachină semisferică (01.27), cu buza puțin adusă spre interior și cu două torți tubulare; între acestea se află și cite o proeminență ca un colț. Suprafața superioară este ușor lustruită, fiind de culoare brună-neagră. Chiar sub buză se află două șiruri paralele-orientate de împunsături umplute cu substanță albă de incrustație. Iar pe corp au fost trasate — la distanțe egale — patru serii verticale de cite trei împunsături similare, paralele.

În cap. V, care conține catalogul descoperitor mai vechi — ale lui St. Kyriakidis și E. Pelekidis — se precizează, pe de o parte, că nu toate piesele se mai află acum în Muzeul din Salonic, deoarece au fost transmise Muzeului din Komotini și, pe de altă parte, că în depozitele primului dintre aceste muzee se află multe lăzi cu materiale inedite din săpăturile celor doi cercetători decedați, așa încît nu poate fi vorba de un catalog complet al descoperirilor făcute pînă acum în așezarea de la Paradimi. Această rezervă este în special valabilă pentru ceramica pictată cu grafit, foarte puțin reprezentată în planșele volumului, așa încît atribuirea masei acestei categorii de materiale culturii Marița sau culturii Gumelnița este încă incertă. Se precizează de asemenea că descrierea ceramicii din catalog a fost făcută tot potrivit grupelor stabilite de D. French — deci: I, ceramica pictată cu grafit; II A, ceramica pictată cu negru pe roșu și II B, ceramica pictată cu ciocolatiu pe fond deschis; III, ceramica nepictată: A, specia fină negru-lustruită; B, ceramica monocromă și specia parțial negru-lustruită în diferite nuanțe; IV, ceramica cu decor incizat; V, ceramica grosolană —, pentru fiecare dintre aceste grupe indicîndu-se formele respective, descrise și ilustrate în ordine. Capitolul inventarului se încheie cu: Descoperiri mărunte (vase de piatră, idoli de lut și obiecte de piatră, os, colți de mistreț și lut). Trebuie precizat însă că această categorie este neașteptat de slab reprezentată, față de bogăția ceramicii. Într-adevăr, e vorba de 3 mici străchini, de marmură și piatră, și de un fragment de la alta; de cinci „idoli” de lut (dintre care trei sînt numai fragmente); de șase lame de silex, de zece unelte de piatră de forme diferite (în special toporase de piatră șlefuită și un fragment de topor-ciocan); de cinci unelte de os și de 7 obiecte de lut, dintre care patru fusaiole. Ni se pare probabil că în lăzile cu materiale necercetate să mai fie multe alte unelte și arme, căci altfel proporția lor, față de sutele de vase întregite, nu este firească într-o așezare neo-eneolitică.

Urmează, precedate de o descriere sumară a lor, cele 73 de planșe fotografice și XLV planșe de desene, dintre care

cele mai multe reproduc piesele ilustrate și pe planșele fotografice — ceea ce ar părea un lux, dar credem că este în concordanță cu cele mai exigente cerințe ale unei asemenea monografii, desenele permițînd observarea eventualelor decoruri sau alte detalii (de exemplu în privința formei exacte a torților cu buton), care nu se pot observa întotdeauna perfect în fotografii. Piesele cu decor incizat sînt relativ puține — motivele fiind în special unghiulare, deși nu lipsesc nici benzile spiralice realizate din cite patru linii paralele (de ex. pl. XXXI). Puținele figurine de lut nu pot fi numite cu adevărat caracteristice (corpul lor e în general plat și nu s-a păstrat decât un singur cap izolat). Între formele neamintite în text dar descrise în catalog, amintim un vas — askos destul de înalt (pl. XLIV/7), reintregit, dar care nu poate fi atribuit unui anume strat, deoarece a fost descoperit în săpăturile anterioare, de la care nu s-au păstrat indicații stratigrafice. De asemenea, cel puțin două strecurători conice, de tipul așa de frecvent în ceramica Gumelnița, tot fără indicații stratigrafice (pl. XLIV/1-2), este probabil că aparțin stratului superior: interesante și două funduri de vase cu decor incizat și lustruit în cruci, precum și alt fund de vas (pl. XXXIII/9) pe care s-au păstrat impresiunile rogojinei pe care fusese pus la uscat, așa cum am întîlnit și noi numeroase exemple în așezarea de la Rast.

Anexele — în afară de schița topografică a zonei și de citeva secțiuni ale tumbei — cu care prilej se vede și mai clar cît de puțin cuprinzătoare au fost săpăturile (anexa 3) — cuprind secțiunea stratigrafică a săpăturii autorilor (anexa 4), precum și numeroase alte desene și profiluri de piese ceramice, inclusiv inventarul principalelor forme ceramice și decorul lor, orînduite pe straturi, deoarece fac parte din materialele descoperite de autorii volumului. În sfîrșit, ultima anexă (16) este harta așezărilor preistorice din Macedonia și Tracia grecească — fără însă a se indica pentru fiecare localitate cărei culturi sau perioade aparține.

Am stăruit destul de mult în rîndurile precedente, pentru a nu relua din nou diferitele probleme. Trebuie totuși să observăm că, din materialele ilustrate și descrise, lipsește orice vas sau fragment cu decor excizat și incrustat cu substanță albă, așa încît — chiar dacă la Paradimi este vorba, în stratul IV, de o variantă a ceramicii pictate cu grafit, noi sîntem înclinați să o atribuim mai degrabă culturii Gumelnița decît culturii Marița. Cu altt mai mult cu cît depunerile ulterioare aparțin Bronzului timpuriu și stratul intermediar nu ni se pare suficient de gros pentru a presupune că între sfîrșitul culturii Marița și începutul epocii timpurii a Bronzului egeic depunerile au fost atît de subțiri și de sărace.

Cert este că autorii vor trebui să precizeze toate lăzile cu materiale aflate în depozitele Muzeului din Salonic, conținînd descoperiri făcute în cursul săpăturilor predecesorilor lor, pentru a întregi cu adevărat inventarul acestor descoperiri și a completa astfel inevitabilele lacune care se pot datoră unui sondaj de așa de mică întindere într-o așezare așa de întinsă: cițiva metri pătrați, dintr-o suprafață de aproape două hectare! După părerea noastră arheologia a depășit stadiul în care pe baza unor neluate sondaje să se poată discuta problemele temeinice ale evoluției culturale de-a lungul mileniilor preistorice, și oricît de dificil ar fi — și din punct de vedere al muncii cercetătorilor, ca și din acela al fondurilor necesare —, socotim că reluarea pe scară întinsă a săpăturilor de la Paradimi ar putea aduce noi contribuții importante la toate problemele în discuție.

Oricum ar fi, volumul, publicat — așa cum am spus, în condiții grafice demne de invidiat — reprezintă o contribuție valoroasă la cunoașterea neoliticului dezvoltat și al eneoliticului din regiunea respectivă.

Vladimir Dumitrescu

Buletin. Sofia. I. 1948. n. 1 și urm.

¹² V. Mikov. în *Faibles et recherches du Musée National de*